Wiesław Aleksander Wójcik

Centralna Biblioteka Górska PTTK Kraków

wieslaw.a.wojcik@cotg.pttk.pl

DOI: 10.19195/2084-4107.10.15

Na przełęczy Stanisława Witkiewicza w syntezach dziejów literatury polskiej

Słowa-klucze: Tatry, Stanisław Witkiewicz, historia literatury, proza

Na przełęczy Stanisława Witkiewicza, publikowane w odcinkach na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” w latach 1889–1890, w książkowej zaś edycji wydane po raz pierwszy w roku 1891 nakładem Gebethnera i Wolffa w Warszawie, jest bez wątpienia najwybitniejszym dziełem tatrzańskiej prozy w polskiej literaturze. Dodajmy od razu, że nie tylko w polskiej, albowiem — jak dotąd — żadna z nacji eksplorujących literacko Tatry nie doczekała się podobnego utworu, który tak żywo malowałby słowami obraz Tatr i góralszczyzny.

Z natury rzeczy to dzieło Witkiewicza stało się przedmiotem szczegółowych analiz i rozważań badaczy dziejów literatury tatrzańskiej, że przywołamy tu — w porządku chronologicznym ukazywania się tytułów — książki

Stanisława Piotrowskiego¹, Jacka Kolbuszewskiego², Henryka Kurczaba³ czy Jana Majdy⁴, którzy poświęcili *Na przełęcz* wiele uwagi.

Spojrzenie na pisarstwo Witkiewicza z ogólniejszej niż tylko tatrolologiczna perspektywy, taką zaś oczywiście przyjmują syntezy dziejów całej polskiej literatury, stawia jego twórczość pisarską, w szczególności zaś tatrzańską, w konfrontacji z najwybitniejszymi dziełami literackimi i to obiektywizuje obraz tej twórczości wyłaniający się z kart owych wielkich syntez historycznych.

Mimo że pisarstwo Witkiewicza, zapoczątkowane artykułem *Malarstwo i krytyka u nas*, publikowanym na łamach „Wędrowca”⁵, a także zamieszczoną tamże rozprawą *Mickiewicz jako kolorysta*⁶, rozpoczęło się w latach 1884–1885 i było później przezeń kontynuowane, to jego twórczość pisarska została dostrzeżona i omówiona bodaj po raz pierwszy dopiero przez Aleksandra Brücknera w jego *Geschichte der polnischen Literatur* (Leipzig 1901), który wszakże w tym dziele zwrócił uwagę tylko na jego twórczość na polu krytyki sztuki. Ale już w następnej swojej syntezie — *Dziejach literatury polskiej w zarysie* (Warszawa-Kraków 1903, II wyd. Warszawa-Kraków 1908, *recte* 1907, III wyd. Warszawa 1924) — Brückner, charakteryzując okres Młodej Polski, zwrócił uwagę na Witkiewicza jako jednego z tych twórców, który „słowem i ilustracjami swego dzieła *Na przełęcz*, energiczną propagandą stylu i zdobnictwa »zakopiańskiego« (razem z Matlakowskim)” przyczynił się do wybuchu „tatromanii”⁷. Tę konstatację powtórzył potem również w czeskiej edycji swojego dzieła⁸.

Chronologicznie kolejną syntezą, acz nie o charakterze podręcznikowym, i obejmującą nie cały okres dziejów literatury polskiej, a tylko przedział lat 1880–1901, w następnych wydaniach zresztą stale poszerzany, w której znalazł swoje, dość obszerne miejsce Witkiewicz, jest książka Wilhelma Feldmana *Piśmiennictwo polskie ostatnich lat dwudziestu* (Lwów 1902), w kolejnych edycjach zmieniająca swój pierwotny tytuł⁹. Feldman nie był historykiem literatury

¹ S. Piotrowski, *Skalne Podhale w literaturze i kulturze polskiej*, Warszawa 1970.

² J. Kolbuszewski, *Obraz Tatr w literaturze polskiej XIX wieku (1805–1889). Funkcja artystyczna motywu przyrody*, Kraków 1971; *idem*, *Tatry w literaturze polskiej. Część I (1805–1888). Część II (1889–1939)*, Kraków 1982; *idem*, *Tatry. Literacka tradycja motywu gór*, Kraków 1995.

³ H. Kurczab, *Tatrzańska twórczość literacka Stanisława Witkiewicza*, Rzeszów 1973.

⁴ J. Majda, *Góraliszczyna w twórczości Stanisława Witkiewicza*, Wrocław 1979, II wyd. Kraków 1998.

⁵ 1884, nr 52; 1885, nr 5–9, 12, 16–17.

⁶ Nr 49–53.

⁷ Wyd. I, s. 372; wyd. II, s. 413, wyd. III, s. 400.

⁸ *Dějiny literatury polské*, przeł. Bořivoj Prusík, Praha 1906, t. II, s. 152.

⁹ W. Feldman, *Piśmiennictwo polskie ostatnich lat dwudziestu*, Lwów 1902; wyd. II *Współczesna literatura polska 1880–1901*, [Warszawa 1903]; wyd. III *Piśmiennictwo polskie 1880–1904*,

lecz publicystą, a jego książka była — jak pisał Jerzy Starnawski — „raczej jednak rozprawą krytyczną o literaturze polskiej drugiej połowy w. XIX i połowy w. XX”² niż podręcznikiem historii literatury. Niemniej cieszyła się ona dużą popularnością, o czym świadczy dziewięć jej wydań, które ukazały się w latach 1902–1985. Feldman, uwzględniając Witkiewicza, w głównym wywodzie swojej książki, przede wszystkim zwrócił uwagę na jego rolę jako filozofa i krytyka sztuki, o jego zaś twórczości tatrzańskiej, zarówno literackiej, jak i architektonicznej i malarzkiej, obszerniej wypowiedział się dopiero w części biograficznej, prezentującej dorobek piśmienniczy omawianych przez niego twórców. Na przełęczu określił mianem „arcydzieła stylu polskiego”, w którym pisarz „ołówkiem rysuje a piórem wprost maluje piękności i pełnię natury Zakopanego”¹⁰.

Począwszy od wydania piątego, Feldman gruntownie przerobił swoje dzieło, m.in. opuszczając owe dodatki biograficzne, w związku z czym tytuł tatrzańskiej książki Witkiewicza nie pojawiał się już więcej na kartach jego syntezy. W tymże piątym wydaniu tatrzańska twórczość Witkiewicza w ogóle została pominięta przez autora, ale w następnym wydaniu powrócił on jednak do niej w osobnym podrozdziale (*Podhale*), traktującym o grupie „pisarzy, u których — jak pisał — wszystko jest prawdą, przeżyciem, szczerością, gdyż wprost od natury przychodzą, i to od jakiej? Z najromantyczniejszego zakątka Polski”¹¹. Nie wymieniając wprawdzie ani razu tatrzańskiej książki Witkiewicza, poświęcił jednak sporo uwagi jego działalności na polu przyswajania kultury podhalańskich górali kulturze ogólnonarodowej. Pisał:

Tatry i Zakopane zapisały się głęboko w kulturze typem swego ludu, na którym z miłością spoczęła fantazja poetów, typem budownictwa i zdobnictwa, który Matlakowskiemu, a przede wszystkim Witkiewiczowi, pozwolił skonstruować nowe budownictwo i zdobnictwo polskie, nareszcie stylem umysłowości i gwary, który oddziałał niemało na literaturę. Z wirchów powiał był wicher odświeżający, surowy: górale w pełni swej oryginalności i siły stali się skarbnicą poezji¹².

Warto nadmienić, że w swoich wywodach Feldman posłużył się też obszernym, acz niedokładnie przytoczonym i częściowo zmanipulowanym własnymi

Lwów 1905; wyd. III [właśc. IV] *Współczesna literatura polska 1880–1904*, Warszawa 1905; wyd. V *Współczesna literatura polska 1864–1907*, Lwów-Warszawa-New York 1908; wyd. VI *Współczesna literatura polska 1864–1917*, Warszawa-Kraków 1918–1919; wyd. VII *Współczesna literatura polska 1864–1923*, przygotował. do druku. okresem 1918–1923 S. Lam; wyd. VIII *Współczesna literatura polska*, okresem 1919–1930 uzupełnił S. Kołaczowski, Kraków 1930; [wyd. IX] *Współczesna literatura polska 1864–1918*, wstęp T. Walas, Kraków 1985.

¹⁰ J. Starnawski, *Warsztat bibliograficzny historyka literatury polskiej. (Na tle dyscyplin pokrewnych)*, Warszawa 1982, s. 374.

¹¹ W. Feldman, *Współczesna literatura polska 1864–1917*, część druga, wyd. VI popr. i uzupełn., Warszawa-Kraków 1919, 167.

¹² *Ibidem*, s. 167–168.

słowy, cytatem zaczerpniętym z eseju *Po latach*, wzbogacającego drugie wydanie *Na przełęczy* (Lwów 1906)¹³.

Zajmującą się tym samym okresem polskiego życia literackiego, a sposobem ujęcia i prezentowania tematyki podobną do dzieła Feldmana, była kolejna synteza, mianowicie dwutomowe opracowanie Antoniego Potockiego, zatytułowane *Polska literatura współczesna*, wydane w latach 1911–1912. Tatrzańskiemu kontekstowi polskiej kultury i literatury, w szczególności zaś roli Witkiewicza, jaką w ramach własnej filozofii estetyki odegrał on w kreowaniu wartości zaczerpniętych z obcowania z tatrzańską przyrodą i z góralszczyzną, poświęcił Potocki wiele uwagi. „Jeżeli [...] Chałubińskiemu — pisał — przypada zaszczyt odkrycia Tatr, to słusznie z nazwiskiem Stanisława Witkiewicza wiąże się wszystko, co inteligencja polska w tych latach dzięki Zakopanemu posiadała”¹⁴. Jego zdaniem:

Warszawskie polemiki o piękno, epizod „Wędrowca”, utwory własne jak *Na przełęczy*, zbieranie legend góralskich, kult dla Sabaty i wytwarzanie całym życiem jednej pięknej legendy tatrzańskiej, meandry takie jak *Kwiatki św. Franciszka* wyłożone mową góralską — wszystko to rozsnuwa się w pełną barwy i polotu, żywotną i płodną działalność na tej rubieży lat, gdzie pożegnaliśmy się bodaj na zawsze z hegemonią zdawkowości symboliczno-społecznej nad twórczym prawem sztuki¹⁵.

Chronologicznie kolejnym historykiem literatury uwzględniającym, aczkolwiek nader zdawkowo, tatrzańską twórczość Witkiewicza był Marian Szykowski. Uczynił to przy okazji omawiania twórczości Tetmajera i wskazał, że to właśnie „Stanisław Witkiewicz (*Na przełęczy*), malarz, krytyk, wybitny stylista, teoretyk i pionier podhalańskiego stylu” wcześniej niż Tetmajer, zwrócił szerszym kręgom polskiego społeczeństwa uwagę na piękno Tatr i zamieszkującego u ich stóp ludu¹⁶. Tę opinię powtórzył także w swoich dwóch kolejnych podręcznikach historii literatury¹⁷.

Juliusz Kleiner był następnym historykiem literatury, który w swoich syntezach dziejów polskiej literatury poświęcił uwagę tatrzańskiemu piarstwu Witkiewicza. Podobnie jak w przypadku Brücknera jego pierwszy podręcznik, *Die polnische Literatur*, opublikowany został w Niemczech¹⁸ jako dziewiętnasty tom serii „Handbuch der Literaturwissenschaften”, redagowanej przez dra Oskara Walzela, profesora uniwersytetu w Bonn. Autor syntezy pokazał Witkiewicza na tle ideologii entuzjastów ludowych („die Ideologie der Volksenthusiasten”)

¹³ *Ibidem*, s. 167.

¹⁴ A. Potocki, *Polska literatura współczesna*, cz. I. *Kult zbiorowości 1860–1890*, Warszawa-Kraków 1911, s. 325.

¹⁵ *Ibidem*, s. 327.

¹⁶ M. Szykowski, *Zarys rozwoju piśmiennictwa polskiego*, Poznań 1918, s. 195–196.

¹⁷ M. Szykowski, *Współczesna literatura polska z wypisami (1863–1923)*, Poznań 1923, s. 295; oraz *Literatura współczesna dla użytku szkół średnich*, Poznań 1930, s. 193.

¹⁸ Podręcznik Kleinera opublikowany został łącznie z dziełem P.N. Sakulina *Die russische Literatur*, Potsdam 1927, potem też wydawany był oddzielnie jako osobne dzieło (1929, 1931).

mającej szczególne znaczenie dla literatury polskiej w okresie impresjonizmu i neoromantyzmu, „gdy właśnie teraz został odkryty najbardziej interesujący typ polskiego chłopca — chłop z Tatr”¹⁹. Kleiner wskazywał na chłopca jako na źródło poczucia narodowości. Napomykając o chłopie wielkopolskim z poezji Kasprowicza, o chłopie mazowieckim w eposie Reymonta, wskazał na nowe źródło owego poczucia, mianowicie wspaniały pejzaż górski,

który został odkryty dla szerszych kręgów przez lekarza Tytusa Chałubińskiego oraz malarza i pisarza Stanisława Witkiewicza. Wydana w 1891 r. książka Witkiewicza *Na przełęczy (Im Gebirgspaß)* — konstatował dalej — pozostaje nadal niedoścignionym malarskim odtworzeniem wspaniałych okolic [...]²⁰.

Polska mutacja Kleinerowego dzieła, zmieniona i przeznaczona dla uczącej się młodzieży licealnej, w części obejmującej okres aktywności pisarskiej Witkiewicza ukazała się w 1939 r. we Lwowie jako *Zarys dziejów literatury polskiej i języka polskiego* (autorem części językoznawczej tej książki był Aleksander Brückner). Omówienie działalności pisarskiej twórcy *Na przełęczy* zaczął Kleiner od wielkiej apoteozy Witkiewicza. Pisał mianowicie:

W osobie Stanisława Witkiewicza (ur. 1851, zm. 1915) zjawia się w r. 1885 wielki inicjator — i dzięki niemu zaczyna się wtedy nowa epoka literatury, mająca na przełomie stulecia wznieść się ku szczytom twórczości.

Witkiewicz duszę artysty łączył z potrzebą działania, polemiki, walki, zwycięstwa. Umysł jasny, logiczny, krytyczny dawał mu piętno racjonalisty i pozytywisty, ale górowała wrażliwość obserwatora, chłonność i prężność kulturalna i dar ustawicznego rośnięcia duchowego, ustawicznego zagaraniania coraz szerszych widnokręgów, ustawicznego sięgania w głąb i w istotę, i odrzucania fałszu, frazesu, konwenansu. Początkowo czasem wydaje się ciasny, jednostronny w zapędzie walki — w miarę rozwoju coraz potężniej przemawia w nim pełnia polskości, pełnia europejskości i pełnia człowieczeństwa. Z pięknem Tatr zrośnięty w pamięci narodu — trwa w niej jako jedna z postaci najpiękniejszych²¹.

Następnie w obszernym omówieniu zaprezentował poglądy Witkiewicza na temat sensu i roli sztuki, a przechodząc dalej do jego aktywności tatrzańsko-podhalańskiej, stwierdził, iż to właśnie „Witkiewicz (poprzednika mający w Goszczyńskim) odkrył wartość Podhala dla kultury polskiej. [...] W szkicach *Na przełęczy* (1891) ukazuje i lud tatrzański, i piękno gór, których zmienne obrazy kreśli z mistrzostwem malarza-impresjonisty”²². Dzieło Kleinera miało po

¹⁹ *Ibidem*, s. 84.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ J. Kleiner, *Zarys dziejów literatury polskiej języka polskiego*, Lwów 1939, s. 187.

²² *Ibidem*, s. 190.

wojnie jeszcze kilka wydań, po śmierci autora przeglądanych i uzupełnianych przez wybitnych polskich historyków literatury — Stefana Kawyna, Józefa Spytkowskiego i Tadeusza Ulewicza.

Kolejną syntezą dziejów polskiej literatury, której autor zajął się Witkiewiczem, czyniąc to — w porównaniu z dotąd wymienionymi opracowaniami — bodaj najobszerniej, był trzytomowy *Obraz współczesnej literatury polskiej 1884–1933* Kazimierza Czachowskiego. Omówienie twórczości pisarskiej artysty malarza znalazło się w pierwszym tomie tego dzieła omawiającym *Naturalizm i neoromantyzm*²³. Przedstawivszy pisarstwo krytyczne Witkiewicza, autor skupił uwagę na jego twórczości łączącej się z Podhalem i Tatrami. Czachowski zaakcentował, że bezpośredni udział Witkiewicza — jak to określił — „w pracy nad literaturą polską” jest ściśle związany z

działalnością Witkiewicza jako współtwórcy tzw. stylu zakopiańskiego, z tą jego w polskiej kulturze rolą, dzięki czemu świat tatrzański stał się potężnym czynnikiem ożywczym, kształtującym świadomość narodową, odświeżającym atmosferę umysłową tchnieniem góralszczyzny i przyrody podhalańskiej, wzbogacającym Polskę współczesną o nowo odkryte źródła ludowego regionalizmu. Dwa tatrzańskie tomy Witkiewicza: *Na przełęczy* [...] i *Z Tatr* [...] — konstatował dalej Czachowski — stanowią w literaturze polskiej epokę, w której dalszym rozwoju regionalistycznym najlepiej zasłużył się Kazimierz Tetmajer i Władysław Orkan, ale która [...] w ogóle wpłynęła na całą polską literaturę współczesną²⁴.

Trafnie też zauważył Czachowski, że „Witkiewicz, choć wielki entuzjasta tatrzańskiego Podhala, bynajmniej jednak nie zatracił swego bystrego krytycyzmu w stosunku do tego świata, który on ostatecznie wprowadził do literatury polskiej i z którego on stworzył nowy kierunek sztuki polskiej [...]”²⁵, a porównując tatrzańskie dzieła Witkiewicza i Tetmajera, doszedł do wniosku, iż „tatrzańskie opisy i opowiadania Witkiewicza odznaczają się większą ścisłością naturalistycznej prawdy życiowej”²⁶, przy czym wszakże — podkreślał — malarz-pisarz „nie zaniedbał odtworzyć legendy Tatr, którą wiernie spisał z relacji Chałubińskiego, ks. Stolarczyka i zwłaszcza Sabły [...]”²⁷.

W okresie międzywojennym dzieło Czachowskiego było ostatnim opracowaniem historii polskiej literatury, zwracającym uwagę na tatrzańsko-podhalańskie pisarstwo Witkiewicza.

²³ K. Czachowski, *Obraz współczesnej literatury polskiej 1814–1933*, t. 1, *Naturalizm i neoromantyzm*, Lwów 1934.

²⁴ *Ibidem*, s. 36–37.

²⁵ *Ibidem*, s. 37.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, s. 38.

Wypada w tym miejscu zaznaczyć, że nie wszystkie syntezy dziejów naszej literatury, czy to publikowane jeszcze za życia Witkiewicza, czy w okresie późniejszym, dostrzegały twórczość autora *Na przełęcz*. Spośród autorów tych syntez tylko niektórzy uważali za stosowne skomentowanie jego twórczości. Niektóre opracowania albo w ogóle pomijały jego pisarstwo, jak na przykład, wydawane pod auspicjami PAU *Dzieje literatury pięknej w Polsce* (Kraków 1918, 1935–1936), albo też zajmowały się wyłącznie jego dorobkiem krytycznym. Tak było aż do drugiej wojny światowej. Podobna sytuacja zaistniała także w powojennym dorobku historiografii polskiej literatury, aczkolwiek — trzeba przyznać — większość tego rodzaju opracowań nie ignorowała pisarskiego dorobku Witkiewicza i nie pomijała przy tym jego twórczości tatrzańsko-podhalańskiej. Bodaj jedynymi syntezami, które w ogóle nie poddały oglądowi jego dorobku pisarskiego względnie tylko zaznaczyły jego obecność w piśmiennictwie poprzez przywoływanie jego opinii, są następujące opracowania: *Zarys współczesnej literatury polskiej (1884–1925)* Kazimierza Wyki (Kraków 1951), Juliana Krzyżanowskiego *Neoromantyzm polski 1890–1918* (Wrocław 1963, 1971, 1980), praca zbiorowa *Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu*, opracowana pod auspicjami Instytutu Filologii Uniwersytetu Warszawskiego (Warszawa 1974, 1975, 1977, 1979), oraz *Historia literatury polskiej* Czesława Miłosza (Kraków 1993, 1999, 2010).

Historykiem literatury, który w pierwszym wydany po wojnie podręczniku dziejów polskiej literatury zwrócił uwagę czytelnika na pisarską twórczość Witkiewicza, był Teofil Wojeński²⁸. W poświęconym artyście fragmencie zaakcentował przede wszystkim jego „wybitną rolę w dziejach przełomu w poglądach estetycznych w Polsce”²⁹, a tatrzańsko-zakopiańską kartę jego twórczości skwitował zaledwie jednym zdaniem, pisząc: „Był również autorem obrazów i opowiadań tatrzańskich, wydanych w zbiorach *Na przełęcz* (1891), *Z Tatr*”³⁰.

Kolejną syntezą było opracowanie *Literatura polska*, będące skrótem części trzeciej encyklopedycznego wydawnictwa *Polska i jej dorobek dziejowy*, wydane na emigracji w 1961 r. (reprint 1978). Witkiewiczem zajął się Tymon Terlecki, autor rozdziału *Młoda Polska*. Wedle niego Witkiewicz był „w pewnym sensie poprzednikiem i heroldem Młodej Polski”³¹, a „w książce *Na przełęcz* stworzył wspaniały obraz Tatr, ich ludu i sztuki, wskazał w tym świecie odrębnym, pierwotnym a bogato ukształtowanym, źródło odnowienia wrażliwości i twórczości artystycznej, więcej nawet — odnowienia ducha narodowego”³².

²⁸ T. Wojeński, *Historia literatury polskiej*, t. I–II, Warszawa 1946–1947, II wyd. Warszawa 1948.

²⁹ T. Wojeński, *Historia literatury polskiej*, t. II, Warszawa 1948, s. 168.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ T. Terlecki, *Młoda Polska*, [w:] *Literatura polska*, Londyn 1961, s. 70.

³² *Ibidem*.

Kilka lat później pojawiły się *Dzieje literatury polskiej od początków do czasów najnowszych* Juliana Krzyżanowskiego³³. W dziele tym znakomity historyk literatury i kultury oraz folklorysta widział *Na przełęcz* jako kontynuację wysiłków Witkiewicza w poszukiwaniu korzeni sztuki w jej ludowym charakterze. Dlatego właśnie — zdaniem uczonego — propagował on „styl podhalański, jako wyjątkowo cenną postać sztuki polskiej, rodzimą i ludową”³⁴, dlatego „w świetnej opowieści *Na przełęcz* (1891) sławił skrzypka [...] Sabałę jako nowoczesnego Homera góralszczyzny, choć rolę tę miał spełnić nie słynny facecjonista zakopiański, lecz literat, wielki tego bazarza wielbiciel, Kazimierz Tetmajer”³⁵.

W historiografii polskiej literatury znane są dzieła o charakterze syntez, którym towarzyszą wypisy cenniejszych fragmentów utworów literackich. Tradycja tego rodzaju opracowań liczy sobie już dobrze ponad półtora wieku. W kontekście naszych rozważań podstawowe znaczenie ma obszerna, wielotomowa antologia historycznoliteracka wydawana pod ogólnym tytułem *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*, ukazująca się seriami od 1965 r., wciąż jeszcze — niestety — nieukończona. W wydanej jako pierwsza serii czwartej, noszącej tytuł *Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu*, Witkiewiczowi poświęcony został osobny, obszerny rozdział autorstwa Bożeny Danek-Wojnowskiej, mieszczący się w tomie czwartym (Warszawa 1971). Autorka — *toutes proportions gardées* — wyczerpująco przedstawiła życiorys i twórczą działalność malarza-pisarza. Wedle niej jego opozycyjne stanowisko wobec idei pozytywistycznych wyrażające się afirmacją wartości

tkwiących w plemiennej odrębności narodu, wspólne Witkiewiczowi z niektórymi odłamami ideologii młodopolskiej [...] znalazło przedłużenie w rozwijanym przez pisarza micie ludomańskim. Mit ten ujawnił się u Witkiewicza głównie w jego fascynacji kulturą góralską. Już w pierwszym wydaniu *Na przełęcz* (książki, która pod względem artystycznym stanowiła swego rodzaju wydarzenie literackie jako niezwykle udana realizacja zasad impresjonizmu w prozie opisowej) przejawiały się istotne elementy późniejszych ludomańskich poglądów pisarza, a mianowicie heroizacja górali jako rasy wyższej i doskonalszej, akcentowanie odrębności oraz pradawności kultury góralskiej, wreszcie przeciwstawianie „naturalnych” i pierwotnych form życia — życiu miejskiemu³⁶.

W dalszych swych rozważaniach autorka rozwija i uszczegółowia zaprezentowane w tym fragmencie tezy. Między innymi zwraca uwagę na fakt, że w drugim wydaniu *Na przełęcz*, poszerzonym o obszerny wstęp, zatytułowany *Po latach*, będący — jak go określa — swego rodzaju „traktatem społeczno-

³³ Wydanie pierwsze — Warszawa 1969; następne wydania pt. *Dzieje literatury polskiej*.

³⁴ *Ibidem*, s. 407.

³⁵ *Ibidem*, s. 407–408.

³⁶ B. Danek-Wojnowska, *Stanisław Witkiewicz. 1851–1915*, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*, t. IV, Warszawa 1971, s. 65.

-moralnym”, poglądy Witkiewicza zostały „rozbudowane, a częściowo i zmodyfikowane”. Główną zmianą, pisze,

jaką zaobserwować można między pierwszym a drugim wydaniem *Na przełęczy* — wobec rozwijanego w tej książce mitu ludomańskiego — jest istotna różnica w stosunku autora do ludu jako odrębnej jednostki społeczno-kulturalnej. O ile w pierwszym wydaniu [...] stosunek Witkiewicza do górali był stosunkiem przede wszystkim estetycznym, o tyle w drugim — w szkicu *Po latach* — dał Witkiewicz wyraz nowemu stanowisku, mianowicie stanowisku moralisty. Autora interesuje już teraz nie tyle malowniczy charakter i odrębność kulturalna górali, ile ich potencjalna równość — w zakresie postawy i pojęć moralnych — z przedstawicielami warstw wyższych³⁷.

Po prawie dziesięciu latach od ukazania się pierwszego wydania wspomnianego wyżej podręcznika Krzyżanowskiego — opracowania na poziomie uniwersyteckim, ale o szerokim adresie czytelnicznym — pojawiła się w 1978 r. nowa synteza. Tym razem było to dzieło zbiorowe autorów wywodzących się z Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego³⁸. O Witkiewiczu jest w nim mowa w rozdziale poświęconym modernizmowi, napisanym przez Tomasza Weissa. Autor, omawiając twórczość Kazimierza Tetmajera, obszernie kreśli jej tło, jak stwierdza bowiem, „Kariera Tatr i Podhala w epoce polskiego modernizmu była tak oszałamiająca, iż domaga się nieco szerszego komentarza”³⁹. Jak wszyscy autorzy wcześniej, również i on za *primam causam* owej kariery uważa działalność Chałubińskiego, zaznaczając wszelako, iż

zasługa pierwszej literackiej popularyzacji folkloru góralskiego przypada na pewno Stanisławowi Witkiewiczowi. [...] Książka Witkiewicza *Na przełęczy* (1891) — pisze dalej — znakomity literacki reportaż z wycieczki w Tatry, bogato ilustrowana rysunkami malarza, była pierwszym głośnym dziełem sławiącym egzotykę i piękno góralskiej sztuki: architektury i zdobnictwa oraz talentów gawędziarskich, ale także sławiącym charakter tego niezależnego, dumnego i pięknego ludu (Witkiewicz podkreślał cechy fizyczne górali, zachwycał się ich zgrabnymi sylwetkami, klasycznymi rysami twarzy etc.). Entuzjazmował się wreszcie pięknem tatrzańskiego krajobrazu⁴⁰.

W 1978 r. zaczęła się ukazywać także, pod redakcją Kazimierza Wyki, zakrojona na większą skalę wielotomowa *Historia literatury polskiej*, wydawana pod auspicjami Instytutu Badań Literackich PAN. O Witkiewiczu pisał w opra-

³⁷ *Ibidem*, s. 67–68.

³⁸ *Historia literatury polskiej w zarysie*, oprac. zespół, red. M. Stępień, A. Wilkoń, Warszawa 1978.

³⁹ T. Weiss, *Modernizm*, [w:] *Historia literatury polskiej...*, s. 338.

⁴⁰ *Ibidem*.

cowanym przez siebie tomie *Pozytywizm*⁴¹ Henryk Markiewicz. Zauważył on, że moda na Tatry i Zakopane wywołała w latach 70. XIX stulecia swego rodzaju wysyp relacji z wycieczek w góry. Zdaniem Markiewicza ten właśnie gatunek literatury

stał się dla Stanisława Witkiewicza punktem wyjścia ku swoistej formie synkretycznej; zarysowała się ona już w szkicu *Tatry w śniegu* (1886), a w pełnym rozwinięciu wystąpiła w książce *Na przełęczy* (1891). Autor snuje tu wspomnienia z letniego pobytu w Tatrach, którego głównym wydarzeniem była wycieczka przez przełęcz Mięguszwiecką do Morskiego Oka; wokół tego trzonu tematycznego rozmieszcza — techniką dygresyjno-asocjacyjną — etiudy krajobrazowe, rozważania psychosocjologiczne, sylwetki kilku postaci z dawnego Zakopanego, wreszcie — autentyczne opowiadania Sabały, zanotowane z zachowaniem osobliwości gwarowych, co było wtedy śmiałą innowacją⁴².

Snując dalej rozważania nad Witkiewiczową „przełęczą”, akcentuje Markiewicz mistrzostwo pisarza w konstrukcji obrazów opisywanych przezeń widoków górskich. Widać, pisze, że Witkiewicz patrzy na nie „byстрым i doświadczonym okiem malarza”, który z „precyzją określa odcienie barw i natężenie światła oraz interakcję tych elementów modyfikowaną przez właściwości atmosfery”⁴³.

Podkreśla wreszcie zafascynowanie Witkiewicza góralszczyzną, fizycznymi i osobowościowymi cechami górali, ich zmysłem estetycznym znajdującym wyraz w folklorze słownym i w elementach kultury materialnej. Owa fascynacja wszakże — zdaniem Markiewicza — nie zaciera w spojrzeniu Witkiewicza trzeźwej oceny górali i charakteryzujących ich cech — zaciekleści i okrucieństwa, mających swoje źródło w dawnych, pierwotnych warunkach egzystencji, a także zachłanności i hipokryzji, będących z kolei dysfunkcyjnym efektem najazdu gości na wioskę pod Giewontem.

Rozważania o tatrzańskiej księdze Witkiewicza Markiewicz wieńczy konstatacją, w której zawiera swoją ocenę tego dzieła, sytuując je trafnie na tle okresów charakteryzujących literaturę końcowych lat XIX stulecia. Pisze mianowicie:

Synkretyzm gatunkowo-kompozycyjny, impresjonistyczny opis krajo-brazu, estetyczna waloryzacja charakteru ludowego i podziw dla jego siły witalnej — wszystkie te cechy sprawiają, że tytuł *Na przełęczy*, w intencji autora metaforycznie oznaczający dobę przejściową między dwiema epokami w dziejach góralszczyzny, określa również trafnie usytuowanie literackie tej książki — na granicy między pozytywizmem a Młodą Polską⁴⁴.

⁴¹ Pierwsze wydanie, Warszawa 1978.

⁴² H. Markiewicz, *Pozytywizm*, wyd. II, Warszawa 1980, s. 362–363.

⁴³ *Ibidem*, s. 363.

⁴⁴ *Ibidem*.

Taką samą charakterystykę literackich wymiarów *Na przełęczy* podał tenże badacz w innym swoim dziele traktującym o literaturze pozytywizmu⁴⁵, wchodzącym w skład serii „Dzieje Literatury Polskiej. Synteza Uniwersytecka”, także wydawanej pod auspicjami IBL PAN.

Kolejną wielką syntezą historycznoliteracką, o której tu należy wspomnieć, jest zainicjowana przez Instytut Literatury Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego seria „Literatura Polska”, w której ramach ukazały się dwa tomy⁴⁶ traktujące m.in. o tatrzańsko-zakopiańskiej twórczości literackiej Witkiewicza. W pierwszym z nich tematykę tę podjęła Janina Kulczycka-Saloni. Ujmuje ją ona i rozpatruje na tle zakopiańskich lat życia artysty. Zaraz na wstępie stwierdza, że

literacki plon tych lat jest bardzo bogaty, choć trudny do genologicznego zakwalifikowania, ponieważ w takich niespodziewanych połączeniach występują obok siebie elementy artystycznego przedstawienia rzeczywistości i publicystycznych rozważań myśliciela i reformatora⁴⁷.

Zacząć należałoby — pisze dalej — od książki *Na przełęczy* (1891), która jest właściwie reportażem z wycieczki na trasie Kraków–Zakopane–Morskie Oko. Reportaż ten wzbogacony jest o „malarskie”, „kolorystyczne” widzenie świata, dzięki czemu zarówno miasta i miasteczka, jak i wnętrza Tatr oddane jest z niebywałą plastycznością. Autor jego jest doskonale zorientowany w topografii Tatr i Podtatrza, etnografii zamieszkującej je ludności, umie obserwować współczesność: ludność miejscową i „napływową”, turystów, których zainteresowanie górami i góralszczyzną lub snobizm sprowadziły do Zakopanego⁴⁸.

Badaczka podkreśla fascynację, wręcz — jak pisze — „ukochanie Tatr” przez Witkiewicza, jego oczarowanie ludźmi tam mieszkającymi, a odnosząc to do epoki nam współczesnej, uznaje emanujące z jego dzieła „jakieś mistyczne zachwycenie tym egzotycznym światem” za „niezrozumiałe już dla turystów naszych czasów”, którym wszakże — wedle niej — książka Witkiewicza da jednak możliwość poznania, „jak cudowną przygodą była przed stu laty wyprawa w Tatry”⁴⁹.

Nader skrótkowo natomiast potraktowana została tatrzańsko-zakopiańska twórczość Witkiewicza w drugim, wspomnianym tomie owej warszawskiej uniwersyteckiej syntezy dziejów naszej literatury, obejmującym okres Młodej Polski. W jednym z rozdziałów składających się na ten tom Irena Maciejewska napomknęła tylko o ogromnej roli, jaką odegrał Witkiewicz w kreowaniu mody na Tatry i Zakopane w polskim społeczeństwie, tworząc ważny „cykl reportaży

⁴⁵ H. Markiewicz, *Literatura pozytywizmu*, Warszawa 1986, s. 131–132.

⁴⁶ J. Kulczycka-Saloni, M. Straszewska, *Romantyzm. Pozytywizm*, Warszawa 1990; J. Kulczycka-Saloni et. al., *Młoda Polska*, Warszawa 1991.

⁴⁷ J. Kulczycka-Saloni, M. Straszewska, *op. cit.*, s. 470.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 470–471.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 471.

o tematyce tatrzańskiej *Na przełęczy* (drukowany — jak badaczka błędnie pisze — od 1891 r. w czasopismach). Ukazywał w nich Tatry zarówno od strony piękna natury, jak i warunków życia i kultury górali”. Tę zdawkową charakterystykę kończy autorka następującą — o ile w pierwszej części z gruntu nieprawdziwą, o tyle w drugiej jakżeż słuszną — konstatacją: „Jeśli Chałubiński odkrył Tatry i Zakopane, to Witkiewicz uświadomił narodowi ich piękno”⁵⁰.

Bodaj ostatnią, jak dotąd, wielką syntezą dziejów polskiej literatury jest *Historia literatury polskiej*, w innej edycji określona mianem *Historii literatury polskiej w dziesięciu tomach*, praca zbiorowa skupiająca autorów z różnych ośrodków badawczych, zrealizowana edytorsko przez Wydawnictwo SMS. W szóstym tomie tego wydawnictwa, poświęconym okresowi pozytywizmu, Stanisław Witkiewicz na tle wszystkich prezentowanych tu opracowań został potraktowany bodaj najskromniej. Jego tatrzańska twórczość literacka sklasyfikowana została przez Jolantę Sztachelską jako proza dokumentarna i nie tyle omówiona, ile raczej tylko zasygnalizowana w rozdziale poświęconym temu rodzajowi piśmiennictwa. Cała tedy informacja o Witkiewiczu, zawarta w owym opracowaniu, sprowadza się do następującego zdania: „Na pograniczu reportażu i wspomnień o ambicjach socjologicznych sytuuje się zwykle tekst Stanisława Witkiewicza *Na przełęczy. Wrażenia i obrazy z Tatr* (1891), będący przynajmniej w części opisowej przejawem programowego »impresjonizmu literackiego«”⁵¹.

Dokonany tu przegląd stanowiska historyków literatury polskiej wobec tatrzańskiego pisarstwa Witkiewicza, zwłaszcza zaś wobec sztandarowego jego dzieła — *Na przełęczy*, jasno wskazuje, że większość z nich — na tle ówczesnego dorobku naszej literatury — doceniła znaczenie artystyczne i społeczne Witkiewicza, jego rolę w budowaniu wrażliwości czytelnika na piękno tatrzańskiego krajobrazu, na egzotykę kultury podhalańskich górali. To jest, wydaje się, myśl przewodnia przywoływanych tu tytułem egzemplifikacji fragmentów zaczerpniętych z tych opracowań. Wszystkie one nadto — pośrednio lub *expressis verbis* — wskazują równocześnie na nietypową konstrukcję pisarską Witkiewiczowskiej książki *Tatr*, utrudniającą jej genologiczną typologię i niepozwalającą na jej jednoznaczne przyporządkowanie do określonego rodzaju czy gatunku literatury.

⁵⁰ J. Kulczycka-Saloni *et al.*, *op. cit.*, s. 60.

⁵¹ J. Sztachelska, *Proza dokumentarna*, [w:] *Historia literatury polskiej*, [tom] 6. *Pozytywizm*, Bochnia-Kraków-Warszawa 2004), s. 221.

Stanisław Witkiewicz's *Na przełęczy* in histories of Polish literature

Summary

The overview, presented in the article, of opinions by historians of Polish literature about Witkiewicz's writings about the Tatras, especially his flagship work — *Na przełęczy* [On a Mountain Pass] — clearly shows that most of them, comparing Witkiewicz's oeuvre to that of other Polish writers at the time, appreciated his artistic and social significance, his role in building readers' sensitivity to the beauty of the Tatra landscape, to the exoticism of the culture of Podhale highlanders. This seems to be the central idea of fragments of these studies cited in the article as examples. In addition, all of them — indirectly or explicitly — point to the untypical structure Witkiewicz's book of the Tatras, hindering its genological typology and making it impossible to unequivocally assign it to a specific kind or genre of literature.

Keywords: Tatras, Stanisław Witkiewicz, history of literature, prose